

сять два кружка с трехстрочными надписями, одна из которых сохранилась полностью и переводится. VI группу составляют кружки, на которых нет граффити.

Все эти кружки, несомненно, votивного назначения и связаны с культом Ахилла, по своему содержанию они дополняют немногочисленные данные о культе Ахилла в VI—V вв. до н. э. в Северном Причерноморье.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Північне Причорномор'я і слов'яни-анти

Нерідко розгляд питання про освоєння слов'янами берегів Чорного моря починається з використання літописних відомостей про походи східних слов'ян на Візантію, у пізніші періоди пов'язують його з війнами, які вело козацтво проти турків, і завершують суворовськими походами й діяльністю князя Потьомкіна, спрямованими на інтенсивне освоєння Тавриди. Характеризуючи більш давні періоди, історичні праці нагадують, що арабські автори називали Чорне море Руським, і наводять відомості Прокопія з Кесарії та Йордана (VI ст. н. е.) про наявність тут слов'ян-антів¹. Археологія дозволяє в наш час висвітлити глибше хронологічні шари історії Північного Причорномор'я першої половини I тисячоліття н. е. З цього часу починається масове заселення Причорномор'я племенами, що прийшли з півночі, на нашу думку, антами.

Як відомо, племена українського Лісостепу, Степу і навіть лісової смуги здавна підтримували з жителями Причорномор'я економічні і культурні зв'язки, що особливо поживались у скіфо-сарматський період, коли на узбережжі моря виникли в VI—V ст. до н. е. численні еллінські поселення та міста. Вони безперервно існували близько 800 років і занепали в середині III ст. н. е., в період «скіфських» воєн, або під час гуннської навали у 70-х роках IV ст. н. е.²

Завдяки налагодженню торгівлі, в якій були зацікавлені греки, скіфи та сармати, зв'язки з Північним Причорномор'ям стали традиційними і підготували ґрунт для наступного освоєння морських берегів переселенцями іншого етнічного кореня. Основне ядро Скіфії складала степові райони. Широкі простори лісостепової зони заселяли не лише скіфські племена. Місцеве населення або політично підпорядковувалось скіфам, які зазнали певного культурного впливу Півдня, або вступало з ними в союзницькі відносини. Області Південної Білорусії і лісостепової України в археологічних і лінгвістичних працях часто розглядаються як можливі осередки слов'янського етногенезу. В цьому плані заслуговує на увагу той факт, що зона, зайнята найдавнішими слов'янськими гідронімами (за О. Н. Трубачевим)³, збігається з територією, на якій поширювалась культура полів поховань зарубинецького і черняхівського типів, зокрема в межах їх нашарування (рис. 1). З кінця I тисячоліття до н. е. український лісостеп заселяють зарубинецькі племена. Їх тенденція просуватися на південь сприяла культурним зв'язкам з пізньоскіфським населенням городищ низового Дніпра.

¹ Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древнерусского государства.— Очерки истории СССР, III—IX вв. н. э. М., 1958, стор. 874—876.

² В. Д. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, стор. 26.

³ О. Н. Трубачев. Названия рек Правобережной Украины. М., 1968, стор. 271, карта 11.

Зарубинецьку культуру замінили величезні, єдині за рівнем соціально-економічного розвитку, етнічні масиви черняхівського типу (II—IV ст. н. е.).

Вперше досліджуючи пам'ятки полів поховань, В. В. Хвойка визначив шляхи їх виникнення і зв'язок з попередніми періодами розвитку. Він зарахував землеробів і скотарів — носіїв черняхівської культури — до східних слов'ян⁴. Найвний в науці погляд про східногерманську —

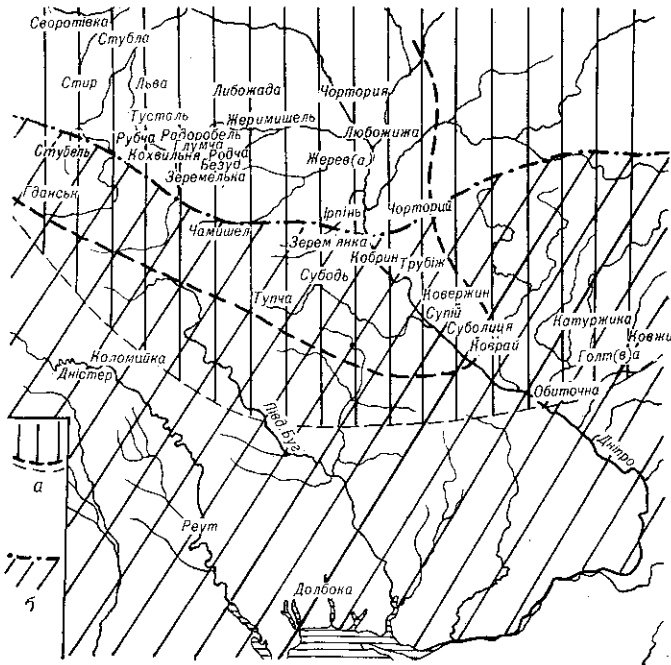

Рис. 1. Схема архаїчних слов'янських гідронімів (за О. Н. Трубочовим), суміщена із зонами поширення культур полів поховань:

а — південна межа та зона поширення зарубинецьких пам'яток у розширеному варіанті (тонкий пунктир) — за Є. В. Махно, І. М. Самойловським і П. М. Третьяковим; у звуженому варіанті (товстий пунктир) — за Ю. В. Кухаренком; б — північна межа та зона поширення черняхівських пам'яток.

готську — належність черняхівців необґрунтований⁵. Втім, подібні висновки у різних варіантах здобувають прихильників не лише за рубезем⁶, а й серед окремих радянських вчених.

Спроби оголосити готськими тисячі пам'яток черняхівської культури на території Лісостепу і частково степів України від західних кордонів СРСР до Сіверського Дінця не допомагають з'ясуванню історичної правди. Безперечно, неможливо припустити, щоб нечисленне чужорідне населення відсталих північних районів Європи створило монолітну високорозвинену культуру, ареал якої охоплює величезні простори

⁴ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье. — Записки Русского археологического общества, т. XII, вып. 1-2. СПб., 1901, стор. 172—190; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья. К., 1913.

⁵ М. І. Артамонов. Славяне и Русь. — Тезисы доклада, прочитанного в Ленинградском государственном университете. Л., 1955; його ж. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 26—29.

⁶ Gh. Diaconu. Tirgisor. Necropola din secolele III—IV e. n. Bucuresti, 1965.

Відсутність скільки-небудь вагомих доказів на користь германської належності культури полів поховань була показана М. Ю. Смішком. Див.: МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 59—76.

України. Вірогідніше, що ці пам'ятки залишені, як свідчать писемні джерела, незліченними племенами слов'ян-антів. Слов'янський тип культури, що виникла до появи окремих готських дружин, не підлягає сумніву. Єдність соціально-економічного розвитку, всебічні зв'язки сприяли культурно-етнічній консолідації місцевих племен, які можна вважати слов'янськими⁷. Готське вторгнення не розкололо, а лише зцементувало співдружність ранніх слов'ян у боротьбі проти спільного ворога. Саме цим племенам і належать перші осілі землеробсько-скотарські поселення на узбережжі Чорного моря, які з'явилися у період ослаблення Римської імперії II—III ст. н. е. і продовжували існувати там у пізніші часи.

Проникнення північних племен у Причорномор'я відбувалось у сприятливих для них історичних умовах, що дозволило не створювати укріплених поселень і вільно займатися землеробством, скотарством, рибальством та ремеслами. Можливо, рух племен з півночі на південь або їх спроби налагодити тісніші торгові контакти з античними центрами умовлялися соціально-економічним ослабленням рабовласницької Римської імперії і внутрішніми міжусобицями, що супроводились частими змінами імператорів. Очевидно, просування на південь було викликане агресією з боку східних германців. Є підстави говорити про досить широке освоєння Причорномор'я. У період, що передував «скіфським» або «готським» війнам III ст. н. е., заселення йшло, головним чином, по ріках, вздовж берегів лиманів. Перші археологічні дослідження тут провели українські вчені⁸.

Однак фрагментарність знахідок і нетиповий для східних слов'ян звичай споруджувати будинки з каменю примушують переглянути межу черняхівської культури в цьому районі. Вона проходила на північ від Каховки по Дніпру і Вознесенська на Південному Бузі⁹. Нові пошуки і розкопки 1962—1965 рр., здійснені Інститутом археології АН СРСР разом з Одеським археологічним музеєм і Інститутом антропології при Московському університеті¹⁰, довели безперечний зв'язок пам'яток Північного Причорномор'я і Лісостепу.

Тут вирішальну роль відіграло виявлення в Причорномор'ї перших трьох ґрунтових могильників, типових для полів поховань черняхівської культури і в усіх основних деталях аналогічних лісостеповим. Всі вони розташовані у прибережній частині, між Одесою і Миколаєвом (у Коблевому — 58 поховань, у Вікторівці — 14 і Ранжевому — 20). Два перші містили поховання зі спаленням і неспалені кістяки, тоді як могильник у Ранжевому містив лише тілопокладення, орієнтовані головами на північ і захід. Ці пам'ятки характеризуються черняхівськими нормами обряду поховання для кожної групи. Супровідний інвентар представлений глиняними ліпними і гончарними, а також скляними посудинами, побутовими речами й прикрасами, що являють собою копії знахідок в Лісостепу. Кістяки і трупоспалення вільно розташовані, іноді концентруються групами; на підмазаному зеленуватою глиною дні просторих ям — заглиблення для тіл, могили обкладені деревом. Розміщення і комплекс речей також мають багато аналогій з лісостеповими пам'ятками. Як і на північних могильниках, окремі поховання черняхівської культури, особливо більш ранні, орієнтовані на північ, руйнувались у зв'язку з магич-

⁷ М. Ю. Брайчевський. Походження Русі. К., 1968.

⁸ К. А. Раевский. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днестра—Днепра в I тысячелетии н. э.—СА, XXIII. М., 1955, стор. 250—276; Л. М. Славін. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1955 рр.—АП, т. V. К., 1955, стор. 145, 146.

⁹ А. Т. Брайчевська. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.—Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 3—13; Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР.—МИА, № 82. М., 1960, рис. 1.

¹⁰ Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 205—237.

ним обрядом¹¹. Характерно, що й речі культового призначення (різного роду підвіски тощо) аналогічні знайденим у північній та південній зонах поширення пам'яток.

Збіг найтипівіших деталей культури віддалених одна від одної областей був неможливим, якби не існувала етнічна близькість племен і єдина мова як засіб спілкування між ними. Водночас черняхівська атрибуція досліджених у Північному Причорномор'ї пам'яток не викликає етнозмішувань, природних для племен, що проникли в чуже для них середовище. Обряду поховання властиві пізньоскіфські (земляні склепи в Коблевому) і сарматські особливості (значний відсоток підбійних могил), а також риси сильнішого, ніж на півночі, впливу античної культури (червонолакові посудини, амфори, скляні келихи)¹².

Час проникнення черняхівських племен у Північне Причорномор'я фіксують знайдені на поселеннях і в могилах римські монети початку і середини II ст. н. е. Найпізніші причорноморські поля поховань датуються кінцем IV — першою половиною V ст. н. е. Підставою для цього є матеріали багатого поховання з могильника с. Ранжевого, де були виявлені срібні щиткові фібули, типові для даного часу, поясна пряжка й унікальний привізний скляний келих з грецьким написом-побажанням: «Пий та поживай усім домом (з усім сімейством)»¹³.

За даними картографування черняхівських пам'яток, на 1960 р. у межах Одеської, Миколаївської та Херсонської областей налічувалося 108 назв¹⁴. В останні роки розвідками між гирлами Дністра і Дунаю відкрито ще 63 пункти черняхівської культури¹⁵. Виявлені нові поселення на Дніпрі, південніше Каховки. Невипадкова, мабуть, і концентрація в південно-західних областях СРСР римських монет, поява яких зв'язана з носіями черняхівської культури, що стояли на рубежі класового суспільства і, можливо, знали внутрішній грошовий обіг¹⁶.

В III ст. н. е. Рим не міг вже поширити свої володіння далі на північній схід, за межі Дакії. Землі на лівобережному Дунаї римляни зайняли на рубежі I—II ст. н. е. за імператора Траяна і обмежилися введенням гарнізонів в еллінські причорноморські міста — Ольвію, Тіру і Херсонес¹⁷. Римські легіонери та купці в перші століття нової ери були зацікавлені у торгівлі з місцевими племенами, яких приваблювали виробничі античного ремесла. Тоді місцеве населення перейняло також ряд ремісничих навчків, про що свідчить поширення в Лісостепу гончарського круга, ротаційних кам'яних жорен поруч з предметами, виготовленими у майстернях римських провінцій. Про жваву торгівлю свідчать знахідки денаріїв, число яких досягає на Україні приблизно 30 тис.¹⁸

¹¹ Э. А. Сымонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху.—СА. М., 1963, № 1, стор. 49—60.

¹² Е. О. Симонович. Перший черняхівський могильник в Північному Причорномор'ї.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 196—201; його ж. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 205—237.

¹³ Э. А. Сымонович. Стекланный кубок с надписью из-под Одессы.—ВДИ, № 1. М., 1966, стор. 105—109.

¹⁴ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры..., стор. 66—74.

¹⁵ И. Т. Черников. Памятники черняховской культуры в приморской части междуречья Дуная и Днестра.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 197—204. Кількість виявлених пам'яток, наведених у вказаній праці,—120. 57 з них дали під час розвідки знахідки римських амфор і тому поки що не можуть бути зараховані до культури полів поховань.

¹⁶ В. В. Кропоткин. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР.—ВДИ, № 3. М., 1954, рис. 1, 2; А. Т. Брайтчевская. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе.—КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954, стор. 99—101.

¹⁷ Т. Д. Златковская. Мезия в I—II веках нашей эры. М., 1951; И. Т. Кругликова. Дакия в эпоху римской оккупации. М., 1955.

¹⁸ М. Ю. Брайтчевский. Римская монета на территории Украины. К., 1955; його ж. Бля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 249.

Готські, або «скіфські» війни, що активно велися в 30—50-х роках н. е., спочатку розгорталися в західних районах, поза сучасними кордонами СРСР¹⁹. У Північному Причорномор'ї вони обмежилися грабежем і розгромом ряду еллінських міст. Не виключено, що в цих походах брало участь і черняхівське населення. Зокрема, черняхівський посуд знайдено у верхніх шарах таких значних центрів, як Ольвія і Тіра, де життя ще тривало після так званого готського розгрому, бо, як тепер з'ясовано за матеріалами розкопок, він не був тотальним²⁰. Не припинилося існування багатьох населених пунктів і в наступні часи. Чи населення, що лишило культури полів поховань черняхівського типу, потрапило в залежність від готської племінної верхівки, чи це були союзницькі відносини — судити в наш час важко. Важливо одне: чужинці-готи так само, як римські легіонери, потребували постачання продовольством. Орди завойовників, тому, мабуть, і не руйнували сільських поселень Північного Причорномор'я, які продовжували існувати в період розквіту держави Германаріха. Слідів розгрому в III—IV ст. н. е. на них немає.

Гуннська навала змела остготів і примусила, певно, відхилити від берегової лінії Чорного моря мирних вихідців з Лісостепу (на жодній з причорноморських пам'яток черняхівського типу до цього часу не знайдено виразних комплексів озброєння, що обов'язково були у воїнів-готів). Про відступ на північ слов'янських жителів-черняхівців свідчать, наприклад, матеріали поселення і могильника поблизу с. Ранжевого (Тигульський лиман), де, як уже згадувалося, були виявлені речі кінця IV—початку V ст. н. е. Гунни здійснювали походи на територію не лише Степу, а навіть і Лісостепу. За спостереженнями М. Я. Мерперта, у період підготовки наступу на Захід, приблизно протягом 50 років, гуннські «тьми» нападали на землеробське населення лісостепової України²¹. Мабуть, під натиском кочовиків воно було змушене знятися з насиджених місць і відступити у північні області України і райони сучасного Курська в Посейм'ї, де, очевидно, слід шукати ключів до загадкової проблеми пізнього розвитку культури полів поховань або її загибелі й трансформації.

В цей період перервалися зв'язки з античним світом, які багато в чому визначили характер культури. Однак, запустіння та обезлюднення більшою мірою спостерігались у степовій зоні, ніж в областях Середнього Причорномор'я. В літературі, зокрема в працях Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевського, В. Д. Барана, А. Т. Сміленко та інших, є безперечні свідчення того, що ряд населених пунктів черняхівського типу продовжував існувати. Відомості Йордана про розташування антів на узбережжі Понтійського (Чорного) моря, між Дністром і Дніпром²², датовані VI ст. н. е., але характеризують попередній історичний етап. Вони свідчать, що освоєння слов'янами берегів Чорного моря продовжувалося. Саме в цих районах для більш раннього періоду — II—V ст. н. е. зафіксована безліч поселень і могильників культури полів поховань черняхівського типу. Отже, речовий матеріал підтверджує відомості писемних джерел про локалізацію антів.

Лише масове і систематичне проникнення слов'ян-антів у Причор-

¹⁹ А. М. Ременников. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом. М., 1954, стор. 3.

²⁰ П. О. Карышковский. Находка монет Римской империи в Ольвии.— Нумизматика и сфрагистика. К., 1965, стор. 50—75; И. Т. Кругликова. Боспор III—IV вв. н. э. в свете новых археологических исследований.— КСИА АН СССР, вып. 103. М., 1965, стор. 3—10.

²¹ Н. Я. Мерперт. Гунны в Восточной Европе.— Очерки истории СССР, III—IX вв. н. э., стор. 160—162.

²² Иордан. О происхождении и деяниях готы (Готика). М., 1962, стор. 72.

номер'я могло призвести до грандіозних балканських воєн у VI ст. н. е., коли нерідко створювалась загроза існуванню Костантинополя та всієї Східної Римської, Візантійської імперії.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

Северное Причерноморье и славяне-анты

Резюме

Культурно-етническая принадлежность многочисленных поселений Причерноморья, синхронных черняховским памятникам в лесостепной зоне, до недавнего времени считалась неустановленной и вызывала споры. Обнаружение трех могильников, относящихся к такого рода памятникам (в Коблево, Викторовке и Рапчевом), позволило связать эти комплексы с культурой полей погребений черняховского типа. Существовали они в Причерноморье со II—III вв. н. э. до конца IV — начала V в. н. э. и, поскольку возникли до появления там восточных германцев-готов, с последними связаны быть не могли. Свидетельство Иордана (середина VI в. н. э.) относительно местоположения славян-антов между Днестром и Днепром, «на излучине Понта», то есть именно там, где найдены многочисленные черняховские памятники, позволяет предполагать связь черняховской культуры с этими племенами, освоившими берега Черного моря уже в римское время.

Е. А. БАЛАГУРИ

Археологічні дослідження на Закарпатті за роки радянської влади

Великих успіхів в економічному і культурному розвитку досягли трудящі Закарпаття за 25 років Радянської влади. Вперше в історії краю був відкритий Ужгородський державний університет. Вже з перших років його існування кафедра загальної історії організувала постійно діючу археологічну експедицію, яка успішно працювала над вивченням минулого і сучасного Закарпаття. Обласний краєзнавчий музей також почав провадити археологічні дослідження. У вивчення пам'яток первіснообщинного ладу та раннього середньовіччя включились і науковці Інституту археології АН УРСР та АН СРСР, Державного Ермітажу та відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів).

Внаслідок такої співдружності археологів на Закарпатті була проведена значна робота по виявленню та дослідженню пам'яток різних епох. В результаті розширилась джерелознавча база, з'явився ряд статей і монографічних праць з найдавнішої історії Закарпаття.

Найбільш стародавніми на цій території є археологічні пам'ятки доби палеоліту. Сліди перебування палеолітичної людини вперше засвідчено в 1906 р. на Павловій горі в Мукачевому краєзнавцем і піонером археологічного дослідження Закарпаття Тіводаром Легоцьким. Другу стоянку того ж часу виявили в 30-х роках чеський археолог Я. Скутіл та місцевий краєзнавець М. Янкович¹. За роки Радянської

¹ J. Skutil. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi.— Matica Slovenska. Bratislava, 1935, стр. 126—135; J. Jankovich. Podkarpatska Rus v prehistorii. Mukačevo, 1931.